

Ο Friedrich Dürrenmatt ως θεατρικός συγγραφέας. Η επίσκεψη μιας γηραιάς κυρίας τόσο Ευρωπαϊκής όσο και Ελληνικής

<https://doi.org/10.26247/lexis.2919>

Αλέξανδρος Κοέν¹

Περίληψη

Το άρθρο εξετάζει το θεατρικό έργο του Friedrich Dürrenmatt *Η επίσκεψη της γηραιάς κυρίας* (1956) ως καιρία αλληγορία της νεωτερικής ευρωπαϊκής κοινωνίας και της ηθικής αποσύνθεσης που προκαλεί η παντοδυναμία του χρήματος. Μέσα από την τραγικωμική δομή του επισημαίνεται η σταδιακή μετατόπιση μιας οικονομικά εξαθλιωμένης κοινότητας – από την ηθική άρνηση στη συλλογική ενοχή, δεδομένου πως η οικονομική σωτηρία συνδέεται με τη δολοφονία ενός ατόμου. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στο πρόσωπο της Claire Zachanassian, η οποία ανιχνεύεται ως σύγχρονη τραγική ηρωίδα με σαφείς αναφορές στην αρχαία ελληνική τραγωδία (Κλωθώ, Λαΐς, Μήδεια), καθώς και ως απεικόνιση της απόλυτης, αμείλικτης εξουσίας.

Το κείμενο επισημαίνει την εργαλειοποίηση των στοιχείων της υπερβολής, του παραλόγου και της αν-οικείωσης, τη συστηματική αποδόμηση δημοκρατικών διαδικασιών, καθώς και την έννοια της Ανάγκης ως καθοριστικής δύναμης που εξουδετερώνει την ατομική ευθύνη. Τέλος, αναδεικνύεται η διαχρονική επικαιρότητα του έργου και η δυνατότητά του να διαβαστεί τόσο ως ευρωπαϊκή όσο και ως ελληνική εμπειρία της κρίσης και της συλλογικής ενοχής.

Λέξεις κλειδιά: Dürrenmatt, εξουσία, ανάγκη, χρεοκοπία

Abstract

The article examines Friedrich Dürrenmatt's play *The Visit* (1956) as a crucial allegory of modern European society and of the moral disintegration brought about by the omnipotence of money. Through its tragicomic structure, it highlights the gradual shift of an economically impoverished community from moral refusal to collective guilt, insofar as economic salvation becomes inextricably linked to the murder of an individual. Particular emphasis is placed on the figure of Claire Zachanassian, who is traced as a modern tragic heroine with explicit references to ancient Greek tragedy (Clotho, Lais, Medea), and as an embodiment of absolute and relentless power.

The article further underscores the instrumentalization of excess, absurdity, and alienation, the systematic dismantling of democratic procedures, and the concept of Necessity as a determining force that neutralizes individual responsibility. Finally, it brings to light the enduring relevance of the play and its potential to be read both as a European and as a specifically Greek experience of crisis and collective guilt.

Key words: Dürrenmatt, power, necessity, bankruptcy

¹ Ο Αλέξανδρος Κοέν είναι σκηνοθέτης, μεταφραστής και καθηγητής υποκριτικής, καλλιτεχνικός διευθυντής της Δραματικής Σχολής *Τασμος* και ιδρυτής της Εταιρείας Θεάτρου *Υπερίων*, με την οποία παρουσιάζει κυρίως άγνωστα έργα γνωστών συγγραφέων. Ηλεκτρονική διεύθυνση: alexandros_cohen@yahoo.gr

...ρίζα γὰρ πάντων τῶν κακῶν ἐστὶν ἡ φιλαργυρία,
ἧς τινες ὀρεγόμενοι ἀπεπλανήθησαν ἀπὸ τῆς πίστεως
καὶ ἑαυτοὺς περιέπειραν ὀδύνας πολλὰς...

Πρώτη προς Τιμόθεον επιστολή, Κεφάλαιο 6²

Εβδομήντα χρόνια πίσω, το 1956, ο Dürrenmatt γράφει το έργο που έμελλε ν' αποδειχτεί το πλέον επιδραστικό του και μαζί μια ισχυρή αλληγορία για τη σύγχρονη δυτική κοινωνία του καπιταλισμού. Η επίσκεψη της γηραιάς κυρίας εξακολουθεί να μας προκαλεί αμηχανία διαιωνίζοντας το μακρύ διάλογο για το ζήτημα της εξουσίας, και πώς αυτή επιδρά ολέθρια πάνω στην ηθική, όταν θέτει τον άνθρωπο αντιμέτωπο με την ανάγκη.

Μια πόλη της Κεντρικής Ευρώπης βρίσκεται υπό το καθεστώς οικονομικού μαρασμού. Μεσ σ' αυτή τη σκοτεινή συνθήκη επιστρέφει στη γενέτειρά της η Claire Zachanassian, η πλουσιότερη γυναίκα του κόσμου, προτείνοντάς τους λύση στο οικονομικό αδιέξοδο υπό έναν όρο: θα δώσει στους πολίτες ένα εκατομμύριο, και θ' αγοράσει για τον εαυτό της τη Δικαιοσύνη· με άλλα λόγια, τους προτείνει να σκοτώσουν τον συμπολίτη τους, Alfred III, τον έρωτα των νεανικών της χρόνων, που στο παρελθόν την εγκατέλειψε έγκυο και την οδήγησε στην πορνεία. Οι πολίτες ασφαλώς αρνούνται την πρότασή της – όμως, από την επόμενη κιόλας μέρα αρχίζουν τις επενδύσεις: δείγμα πως ίσως η απόφασή τους να μην ήταν και τόσο οριστική.

Ήδη η έννοια του χρήματος, ως κύριος βραχίονας του έργου, έχει εγκατασταθεί. Η γοητεία που φαίνεται αυτό να ασκεί είναι τόσο ισχυρή που μπορεί να οδηγήσει έναν αναγκασμένο άνθρωπο ακόμη και στη δολοφονία. Στάδιο πρώτο αντίδρασης του λαού: η άρνηση. Στάδιο δεύτερο: ο διχασμός της μάζας. Τρίτο στάδιο ασφαλώς: η εκτέλεση της δολοφονίας. Και παράλληλα με αυτή την πορεία της απόφασής τους, η εξίσου αποκαλυπτική πορεία των δηλώσεών τους. Αρχικώς δηλώνουν άρνηση και την εννοούν με φανατισμό· ωστόσο, όσο η πλασματική τους ευμάρεια λειτουργεί πάνω τους διαβρωτικά, όσα λένε, εντυπωσιακά απέχουν απ' όσα έχουν στο μυαλό τους. Η προοπτική μιας ενδεχόμενης σωτηρίας τούς έχει στερήσει οριστικά την ειλικρίνεια. Να ο συμβιβασμός!

Τραγικωμωδία: έτσι επιγράφει το έργο του ο Dürrenmatt. Και πράγματι, περισσότερο απ' ό,τι σε οποιοδήποτε άλλο έργο του, εδώ παρέχεται μια απειλητική όσο και κωμική αντιπαράθεση μεταξύ της φύσης της δικαιοσύνης αλλά και μιας ενδεχόμενης επικίνδυνης σωτηρίας. Εδώ η καταγωγή του από τους επίσης γερμανόφωνους Georg Büchner, Franz Kafka και Frank Wedekind είναι ορατή στον μνημένο αναγνώστη.

² Φιλαργυρία: ρίζα όλων των δεινών· όσοι την επιθύμησαν λοξοδρόμησαν από την πίστη και έθεσαν εαυτόν σε πολλές οδύνες.

Η επίσκεψη της γηραιάς κυρίας του Ελβετού συγγραφέα αποτελεί το σπάνιο εκείνο σύμμεικτο αποτέλεσμα που κινείται με ευκολία στο ευρύ διάνυσμα μεταξύ ρεαλισμού και εξπρεσιονισμού με τρόπο θαυμαστό προκειμένου να μιλήσει με τρόπο παραβολικό για την ανθρώπινη απληστία. Το στοιχείο της υπερβολής ως μέσον αφήγησης επέχει θέση κρίσιμη στην κατασκευή του έργου και εργαλειοποιεί τις αποχρώσεις του χιούμορ. Το *Güllen* δεν είναι απλώς μια πόλη με οικονομικά προβλήματα, αλλά μια χρεοκοπημένη κοινωνία που αναγκάζεται να ξεπουλήσει έως και το μουσείο της. Η γηραιά κυρία δεν είναι απλώς πλούσια, αλλά η πλουσιότερη γυναίκα στον κόσμο. Δεν έχει απλώς τελέσει αρκετούς γάμους κατά το παρελθόν, αλλά θα κάνει άλλους τρεις κατά τη διάρκεια του έργου – φτάνοντας έτσι τους εννέα. Δεν έχει υποστεί απλώς αλληπάλληλα ατυχήματα, αλλά εξαιτίας τους διαθέτει τεχνητό χέρι, τεχνητό πόδι και παλάμη από ελαφαντόδοντο. Παρόμοια στοιχεία προκαλούν ιλαρή διάθεση στον θεατή, ο οποίος – αρχικώς αμέριμος – θα κεραυνωθεί τελικώς, όταν ο κλοιός θα σφίξει απειλητικά γύρω από τον Alfred. Το γέλιο θα παγώσει απότομα.

Ο *Dürrenmatt* θα σπεύσει να απαλλάξει τους επίδοξους σκηνοθέτες, δραματολόγους και θεατές από την αναζήτηση συμβόλων μέσα στο έργο αρνούμενος την ύπαρξή τους. Παρ' όλα αυτά, κάτω από την αγνώστων λοιπών στοιχείων φανταστική πόλη του *Güllen* όλοι θ' αναγνωρίσουν την ίδια την Ευρώπη. Πίσω από τα ψυχολογικά χαρακτηριστικά της ανθρώπινης διάστασης του Δημάρχου, του Δασκάλου, του Αστυφύλακα, του Πάστορα, οι θεατές θ' αναγνωρίσουν την αδυναμία όλων αυτών των εξουσιών να μείνουν ανεπηρέαστες από την παντοδυναμία του χρήματος: διόλου τυχαίο άλλωστε πως οι ήρωες αυτοί δε διαθέτουν όνομα: δε μας ενδιαφέρει η προσωπική τους πορεία αλλά ό,τι αυτοί εκπροσωπούν.

Η επιστροφή της γηραιάς κυρίας στη χρεοκοπημένη γενέτειρά της φαίνεται να κινητοποιείται μέσα από ένα αίσθημα εκδίκησης προς έναν αποτυχημένο νεανικό έρωτα. Ωστόσο – παράλληλα με αυτό το αίσθημα – πώς να μην αναγνωρίσει κάποιος την ελεγκτική της διάθεση να κυριαρχήσει στην κοινωνία, όταν αγοράζει όλες τις βιομηχανίες της πόλης προκειμένου να τις οδηγήσει στο μαρασμό; Αν η θανάτωση του πρώην εραστή της ήταν ο μοναδικός της στόχος, ο *Dürrenmatt* θα μας άφηνε στο φινάλε με την αίσθηση πως το συναισθηματικό της κενό κάπως πληρώθηκε. Ωστόσο, κάτι τέτοιο δε διαφαίνεται· αντιθέτως εκείνη αναμένει την άφιξη του Ένατου Συζύγου της.

Παράλληλα με τη συζήτηση που ανοίγει ο συγγραφέας περί χρήματος και Ευρώπης, δεξιοτεχνικά βρίσκει χώρο να ασκήσει αιχμηρή κριτική απέναντι στο θεσμό της δημοκρατίας. Στη δελεαστική πρόταση της *Zachanassian* ο λαός θα κληθεί ν' αποφασίσει, τηρώντας με ευλάβεια όλες τις «δημοκρατικές» διαδικασίες, αν επιθυμεί τη δολοφονία του συντοπίτη τους ή όχι. Ο λαός «δημοκρατικά» συναθροισμένος σε μια αίθουσα θεάτρου (τον κατεξοχήν τόπο

της «δημοκρατίας») «δημοκρατικά» τον κρίνει ως ένοχο· τελικώς με σεβασμό στο λαϊκό αίσθημα ο Alfred πρέπει «δημοκρατικά» πάντα να θανατωθεί. Η δημοκρατία βρήκε την τέλεια εφαρμογή της σε αυτή την πόλη που, όπως επί τρεις φορές επαναλαμβάνεται, διακατέχεται από τις αξίες και τα ιδεώδη του δυτικού κόσμου.

Ωστόσο, παράλληλα με τη Δύση, ο λάτρης της αρχαίας Ελλάδας Dürrenmatt δε χάνει ευκαιρία να επικαλεστεί τρεις ηρωίδες που έλκουν από εκεί την καταγωγή τους. Και οι τρεις αναφορές αυτές αποδίδονται από τον Δάσκαλο του έργου στην Claire Zachanassian.

Ο πρώτος χαρακτηρισμός που της αποδίδει είναι «Κλωθώ»:

«Τι εστί πραγματική φρίκη μόλις πριν από μία ώρα πρωτοένιωσα. Ανατριχιαστική που ήταν η γηραιά κυρία έτσι μαυροντυμένη που κατέβηκε από το τρένο! Μου θύμισε Μοίρα, μου θύμισε αρχαιοελληνική θεότητα του πεπρωμένου. Κλωθώ έπρεπε να τη λένε – όχι Claire: είναι ικανή να κλώθει τα νήματα της ζωής των ανθρώπων».³

Εδώ ο Δάσκαλος παρομοιάζοντάς την με μια από τις Μοίρες τής αναγνωρίζει τη γυναικεία εξουσία να γνέθει το νήμα της ζωής – δηλαδή, να καθορίζει την πορεία των ανθρώπων.

Ακολουθεί ο σχολιασμός του Δημάρχου για τους πολλαπλούς συζύγους που έχει αποκτήσει η Claire: «Μα, τι υπερκατανάλωση ανδρών κι αυτή!» για να συσχετίσει και πάλι ο Δάσκαλος: «Σαν άλλη Λαΐς κι αυτή!» Η αναφορά σ' ένα σύμβολο εξουσίας μέσω της γυναικείας ομορφιάς και εξυπνάδας: σαφής· άλλωστε τέτοιο σύμβολο υπήρξε και η εταίρα Λαΐς κατά την αρχαιότητα.

Τρίτο σχόλιο – ασφαλώς και πάλι προερχόμενο από τον Δάσκαλο – είναι η ατάκα του: «Κυρία Zachanassian! Είσαστε μια γυναίκα ερωτευμένη που πληγώθηκε. Απαιτείτε απόλυτη δικαιοσύνη. Σαν άλλη ηρωίδα της αρχαιότητας, σαν άλλη Μήδεια». Η αναφορά εύγλωττη: η γηραιά κυρία «φλερτάρει» με τις σκοτεινές και υπερφυσικές δυνάμεις της γνωστής μας, βασίλισσας όσο και μάγισσας, Μήδειας. Σε ανύποπτο χρόνο ο συγγραφέας θα δηλώσει για την ηρωίδα του πως «εκπροσωπεί την πλουσιότερη γυναίκα στον κόσμο, η οποία χάρη στα χρήματά της μπορεί πλέον να ενεργεί σαν ηρωίδα ελληνικής τραγωδίας: να είναι απόλυτη και σκληρή σαν Μήδεια».

Γενικεύοντας προκύπτει πως ο Dürrenmatt αποδίδει στη γηραιά κυρία χαρακτηριστικά ισχυρής γυναικείας επιρροής: η Zachanassian μπορεί να διαμορφώνει τη μοίρα ενός ανθρώπου, να διαθέτει ισχυρή ερωτική δύναμη και να εκφράζει το πάθος της μέσω της μαγείας. Εντέλει επιτυγχάνεται η συγγραφή μιας σύγχρονης τραγωδίας με ζητήματα εντελώς φλέγοντα – όπως η συγχώρηση, η συνύπαρξη και η τιμή.

³ Όλα τα αποσπάσματα από το έργο είναι παρμένα από τη μετάφραση του γράφοντος στο Friedrich Dürrenmatt *Η επίσκεψη της γηραιάς κυρίας*, μτφ. Α.Κ., πρόγραμμα της Εταιρείας Θεάτρου Υπερίων, αρ. 5, Αθήνα 2025.

Και, αν η πορεία των ηρώων ακολουθεί μοίρα ηρώων αρχαίας τραγωδίας, αυτό θα ενταθεί στο εξόδιο Χορικό, οπότε ο Χορός «που ομοιάζει μ' εκείνους των αρχαιοελληνικών τραγωδιών», όπως απαιτεί ο συγγραφέας, θ' αναφωνήσει «Πολλά γεννούν το δέος [...] μα, το ανείπωτο δέος η φτώχεια το γεννά» παραλλάσσοντας το γνωστό Χορικό από τη σοφόκλεια *Αντιγόνη*: «Πολλά γεννούν το δέος· μα, το ανείπωτο δέος ο άνθρωπος γεννά» (πολλά τὰ δεινὰ κούδεν ἄνθρώπου δεινότερον πέλει).⁴

Πίσω από τη δημιουργία του επιθέτου της ηρωίδας, Zachanassian, ο θεατής θ' αφουγκραστεί ίσως την παιγνιώδη διάθεση του Dürrenmatt. Το όνομα αποτελεί συνένωση τριών ονομάτων διόλου τυχαίων. Το “Zacha-” προέρχεται από τον ελληνικής καταγωγής Basil Zacharoff (Ζαχαρία Βασίλειο Ζαχάρωφ), μυστηριώδη έμπορο όπλων και βιομήχανο, έναν εκ των πλουσιότερων ανθρώπων στον κόσμο. Δεύτερο συνθετικό είναι το “-nass-” από τον γνωστό μας Αριστοτέλη Ωνάση. Και τέλος η κατάληξη “-ian” από τον Calouste Gulbenkian, Αρμένιο μεγιστάνα πετρελαιοπαραγωγό του 20ού αιώνα.

Μέσα σε ένα κλίμα εκκωφαντικού παραλογισμού ο Dürrenmatt δε διστάζει να πλάσει ένα περιβάλλον που συχνά ολισθαίνει προς το σουρεαλισμό – και μάλιστα στην κρίσιμη σκηνή της ιδιωτικής συνάντησης του ζεύγους. Οι σκηνικές του οδηγίες, σαφείς, επιβάλλουν στο Χορό ν' αναπαραστήσει το δάσος της πόλης του Gullen. Ο υποψιασμένος θεατής εύκολα θ' αναγνωρίσει στο όνομα της πόλης τη λέξη “Gülle” που στα γερμανικά σημαίνει «περίττωμα» και απεικονίζει τόσο την υλική όσο και την ηθική κατάρρευση της πόλης. Ο Χορός, λοιπόν, στέκεται «σε ημικόκλιο, απλώνει κλαδιά και παριστάνει τα δέντρα»: κάποιος άλλος από το Χορό θα φύγει πηδώντας παριστάνοντας ζαρκάδι· κι αργότερα «οι τρεις που παριστάνουν τα δέντρα φουσούν και κινούν τα χέρια τους πάνω κάτω», δημιουργώντας αυτομάτως μια αίσθηση αν-οικειώσης, που θ' ανακόψει τη συναισθηματική εμπλοκή του θεατή και θα τον βοηθήσει να σκεφτεί με ψυχραιμία και απερίσπαστος από συναισθηματισμούς. Στο τέλος το ζεύγος θ' αποχωρήσει από το δάσος, και τα «δέντρα» θα γίνουν και πάλι πολίτες όπως προηγούμενα.

Εντούτοις, και παρά την ηθελημένη αν-οικειώση, ο συγγραφέας δηλώνει εμπλοκή με το έργο – και πιο συγκεκριμένα με τους πολίτες του Gullen: «είναι μια ιστορία», λέει, «[...] που την αφηγείται κάποιος που δεν αισθάνεται ότι βρίσκεται σε μεγάλη απόσταση από τους εμπλεκόμενους, και που δε δηλώνει και τόσο βέβαιος πως θα είχε ενεργήσει διαφορετικά» σε ανάλογη περίπτωση. Ο Dürrenmatt συμμερίζεται τους πολίτες, επειδή τους αντιλαμβάνεται βουτηγμένους στην ανάγκη. «Ανάγκη»: και πάλι μια έννοια που τη συναντάμε στην αρχαιοελληνική σκέψη ως μια απρόσωπη δύναμη, σκληρή και αμετάβλητη, που οδηγεί τον

⁴ Σοφοκλής, *Αντιγόνη*, μτφ. Κ.Χ. Μύρης, Αρχαία Ελληνική Γραμματεία «Οι Έλληνες», αρ. 12, Κάκτος, Αθήνα 1994, στ. 332-333.

ήρωα στο αναπόφευκτο. Όπου «ηρωίδα», εδώ βάζουμε την Claire Zachanassian, που για τον συγγραφέα «ενεργεί σαν Ελληνίδα τραγική ηρωίδα: δηλαδή, με απολυτότητα προκαλώντας δέος».

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο παραλογισμού η «πλουσιότερη γυναίκα του κόσμου», που συνήθιζε ν' αποκαλεί τον εραστή της «μαυροπάνθηρα», έχει φέρει μαζί της το αγαπημένο της κατοικίδιο, έναν μαύρο πάνθηρα, ο οποίος βρυχάται μες στο κλουβί του. Κι η παράλογη δράση της δεν έχει όρια: αλλάζει τον έναν σύζυγο μετά τον άλλον, και με απίστευτη ευκολία αλλάζει όνομα τόσο σε αυτούς όσο και στους μπάτλερ της, τους ευνούχους και τους μπράβους που την υπηρετούν· η αιτιολογία πάντα αφοπλιστική: το όνομα που εκείνη επιλέγει να τους αποδώσει κατά τη γνώμη της τους ταιριάζει καλύτερα. Το σχόλιο για την εξουσία που αντιμετωπίζει τους ανθρώπους ως αντικείμενα: πασιδίηλο. Και αυτό είναι μονάχα ένα μεμονωμένο σχόλιο στην εξουσία του χρήματος. Με την ίδια ευκολία η εξουσία (άλλως Claire Zachanassian) και με ακρίβεια μοιρογνωμονίου έχει μεθοδεύσει τη χρεοκοπία της γενέτειράς της. Ο λόγος εύκολα αναγιγνώσκεται: ευκολότερα μπορείς να κυριαρχήσεις πάνω σε ανθρώπους πτωχευμένους· η ανέχεια δεν αφήνει περιθώρια ν' ανθίσουν οι ηθικές αξίες. Ανάμεσα στους εξαθλιωμένους πολίτες η εξουσία θα αναζητήσει συνεργούς σ' ένα έργο ακραίας εκδίκησης.

Θα έλεγε κάποιος πως ο Dürrenmatt δανείζεται όλο αυτό το συνονθύλευμα παράδοξων συστατικών προκειμένου ν' αποδείξει – απαισιόδοξα ίσως – πως δεδομένου του επερχόμενου θανάτου του ανθρώπου όλες του οι πράξεις αποδεικνύονται άνευ αξίας – τουλάχιστον στο μέλλοντα χρόνο.⁵ Ωστόσο στον παρόντα χρόνο, όπως και στο εν λόγω έργο του Ελβετού διανοητή, ασφαλώς εγείρονται ως υψίστης σημασίας.

Μετά την πρόταση της γηραιάς κυρίας προς την πόλη και ενώ όλοι οι πολίτες έχουν αρνηθεί να ενδώσουν, ευμάρεια εξαπλώνεται παντού: οι πολίτες κάνουν επενδύσεις, και ο Alfred τρέμει για τη ζωή του. Όταν θ' αποπειραθεί να δραπετεύσει στην Αυστραλία προκειμένου να γλιτώσει τη ζωή του, στο σταθμό θ' αρχίσουν να εμφανίζονται πολίτες: «Θα ταξιδέψετε, Alfred; [...] Γελούο! [...] Εδώ είστε ασφαλής». Και ο τρομακτικός κλοιός ολοένα σφίγγει γύρω του. Την κρίσιμη στιγμή της επιβίβασής του στο τρένο, οι πολίτες ακίνητοι και με τα χέρια στις τσέπες θα τον κυκλώσουν ακινητοποιώντας τον. Η ευκαιρία χάθηκε: το τρένο αναχώρησε. Όμως, και στο τέλος του έργου, όταν το δημοψήφισμα έχει αποφασίσει το θάνατό του, πάλι οι πολίτες θα σχηματίσουν ένα βουβό, ανθρώπινο κλοιό γύρω του, θα του δώσουν να καπνίσει το ύστατο τσιγάρο, θα σβήσουν τα φώτα και το μοιραίο θα έχει συμβεί από τους ίδιους μες στο σκοτάδι. Όταν τα φώτα θα επανέλθουν, ο Γιατρός θα διαγνώσει «Ανακοπή».

⁵ Τη σκέψη αναπτύσσει έξοχα ο George Wellwarth στο Friedrich Dürrenmatt: *The Sardonic View, The Theater of Protest and Paradox: Developments in the Avant-Garde Drama*, New York University Press, 1964, σσ. 134-161.

Η δικαιοσύνη έχει αποδοθεί. Ωστόσο πόσο δίκαιη είναι αυτή η δικαιοσύνη; Απέδωσε σωστά ευθύνες; Οι ίδιοι οι πολίτες ύστερα από αυτή τους την πράξη άραγε θα είναι ποτέ ξανά αθώοι; Ίσως ναι. Διότι για ν' αποδοθούν ευθύνες, θα πρέπει οι «δράστες» να έχουν περιθώρια επιλογής. Πλην, οι κάτοικοι του Güllen φαίνεται να μην είχαν παρόμοια πολυτέλεια· κι εδώ η ενοχή δε φαίνεται να είναι ατομική αλλά συλλογική, και να έχει πολύ βαθιές ρίζες· βρίσκεται πλήρως ενσωματωμένη στις αμαρτίες των γονιών των γονιών τους. Οι καταπονημένοι κάτοικοι του Güllen – όσο μακρινοί, όσο μυθιστορηματικοί κι αν μας φαίνονται – αποτελούν σίγουρα συγγενείς με τους Έλληνες: τάχα εμείς δε βρεθήκαμε συχνά στη θέση να ζητάμε βοήθεια από δυνάμεις που μας εξαθλίωσαν με το χειρίστο τρόπο στο παρελθόν. Τελικά εύκολα φαίνεται πως αντιστρέφονται οι ρόλοι, διαχρονικά και παγκόσμιε Dürrenmatt!